

อนาคามี : ผู้ไม่ปฏิสนธิในภุมิอื่น*

An Anāgāmi : One who does not patisandhi in another bhūmi

พีรพันธ์ วรชาติเดชชัย¹

Peeraphun Worachatdejchai¹

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Thammasat University

Corresponding Author, E-mail: peeworac@gmail.com¹

บทคัดย่อ

สุทธาวาสเป็นภุมิที่ทราบกันโดยทั่วไปว่าปฏิสนธิจิตของอนาคามีบุคคล จะไปอุบัติในชั้นต่างๆ ตามอินทรีย์ เช่น อวิหา อตปปา เป็นต้น หากยังไม่บรรลุคุณวิเศษ อรหัตตมรรคจิต อรหัตตผลจิต ย่อมเกิดขึ้นได้ในวัฏติกาล แต่พบว่ามีกรณีความภุมิที่อนาคามีจะไปอุบัติแตกต่างออกไป เช่น ผู้จะอุบัติยังสุทธาวาสได้จะต้องเป็นอนาคามีผู้ได้ปัญจมาฆานเท่านั้น นอกจากนี้จะไปอุบัติตามฆานที่ท่านได้ หากเป็นสุขขวิปัสสกอนาคามี เมื่อจุติแล้วจะไปอุบัติยังเวทปผลาภุมิ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงมีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาเกี่ยวกับภุมิที่อนาคามีจะไปอุบัติ ภายหลังจากที่จุติจิตเกิดขึ้นแล้ว โดยสืบค้นข้อมูลจากหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ตลอดจนจนถึงข้อมูลในที่ต่างๆ เพื่อหาข้อสรุปเกี่ยวกับเรื่องนี้

คำสำคัญ : สุทธาวาส; อนาคามี; ภุมิ

Abstract

Suddhāvāsa is a place where it is generally believed that the patisandhi-citta (rebirth- consciousness) of an anāgāmi will be born in various levels of conception according to the faculties, such as avihā, atappā etc. if they have not yet achieved special qualities, arahattamagga-citta and arahattaphala-citta can occur in pavattikāla (between birth to death period). However, it was found that there are different interpretations of the place where anāgāmi will be born, such as those who can be born in suddhāvāsa must be anāgāmi who has achieved the fifth jhāna, other than that, they will be born according to the jhāna they have achieved. If they are sukkhavi-passaka anāgāmi, after they die, they will be born in vehapphalā realm, etc.

Therefore, the author aims to study the place where anāgāmi will be born after the cuti-citta has occurred by searching for information from evidence appearing in The Pali Canon, atthakathā, scriptures related to Buddhism, as well as information from various places to find a conclusion on this matter.

* Received September 2, 2024; Revised January 25, 2025; Accepted February 3, 2025

Keywords: Suddhāvāsa; Anāgāmi; Bhūmi

บทนำ

หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา มีเป้าประสงค์สูงสุดเพียงประการเดียว คือการเข้าถึงความเป็นอริยบุคคลผู้เห็นภัยของสังสารวัฏ หักงำแห่งสังสารจักร ตลอดจนจนถึงดำรงตนอยู่ในความเป็นอรหันตบุคคลผู้ไกลจากกิเลสและบาปธรรม ผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลสสิ้นแล้ว หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในภพน้อยและภพใหญ่ นับเป็นบุคคลที่ประกาศความมีสาระที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาเถรวาท อริยบุคคลจึงเป็นสิ่งที่ควรศึกษาและทำความเข้าใจในรายละเอียดด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคติของอนาคามีบุคคล ที่พบว่ามีการอธิบายในหลายแง่มุม ทั้งการเป็นสุทธาวาสพรหมและอนาคามีนอกสุทธาวาส

อริยบุคคลในพระพุทธศาสนาเถรวาท

อริยบุคคลที่มีถูกกล่าวถึงในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น ว่าโดยความหมายโดยรวมแล้ว หมายถึง ผู้ฆ่าข้าศึกคือกิเลส ผู้บรรลุนิพพานคือมรรคและผล ผู้ไกลจากกิเลส ผู้ยังชาวโลกให้ได้รับผลอันประเสริฐ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่าทรงนิยามความหมายของอริยบุคคลอีกหลายลักษณะ เช่น

ในอัฐวิญญูชสูตรที่ 4 ทรงกล่าวว่า “เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความพ้นทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ด้วยปัญญาอันชอบ เมื่อนั้น บุคคลนั้น แล่นไปแล้วอีก 7 ชาติเป็นอย่างยิ่งก็จะทำที่สุดทุกข์ได้ เพราะสังโยชน์ทั้งปวงสิ้นไป” (ขุ.อิตติ.(ไทย) 25/25/369) คำอธิบายนี้ อริยบุคคล หมายถึง ผู้รู้ชัดตามความเป็นจริงในอริยสัจ 4

ในพระสูตรต่างๆ เช่น ปาฏิกสูตร สังคิติสูตร วัตถุปมสูตร เป็นต้น อธิบายความหมายโดยสภาวะและลักษณะที่เกี่ยวกับอริยบุคคล หมายถึงสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ความว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง ปฏิบัติสมควร ได้แก่ อริยบุคคล 4 คู่ คือ 8 บุคคล” (ที.ม.(ไทย) 10/159/104) คำอธิบายนี้ อริยบุคคล หมายถึง สงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า

ในปฐมรูปารามสูตร ทรงขยายความลักษณะของอริยบุคคล ดังนี้

“รูปเป็นต้นเหล่านั้นแล เป็นสิ่งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก สมมติว่าเป็นสุข ถ้ารูปเป็นต้นเหล่านั้น ดับในทีใด ที่นั้นเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น ก็สมมติกันว่าเป็นทุกข์ ส่วนอริยบุคคลทั้งหลาย เห็นการดับสักกายะว่าเป็นสุข การเห็นของอริยบุคคล ทั้งหลาย ผู้เห็นอยู่นี้ ย่อมขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง บุคคลเหล่าอื่นกล่าวสิ่งใดว่าเป็นสุข อริยบุคคลทั้งหลายกล่าวสิ่งนั้นว่าเป็นทุกข์ บุคคลเหล่าอื่นกล่าวสิ่งใดว่าเป็นทุกข์ อริยบุคคลทั้งหลายรู้แจ้งสิ่งนั้นว่าเป็นสุข” (ส.สพ. (ไทย) 18/136/172)

ในที่นี้ อริยบุคคล หมายถึง ผู้เห็นขัดแย้งกับชาวโลกทั้งปวง

ในปฐมภูทกสูตรตนิทเทศ ตรัสถึงการไม่กำเร็บของกิเลสที่อริยบุคคลละได้แล้ว ความว่า

“กิเลสเหล่าใดอริยบุคคลละได้แล้วด้วยโสดาปัตติมรรค อริยบุคคลก็ไม่มา ไม่กลับมา คือไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก. กิเลสเหล่าใดอริยบุคคลละได้แล้วด้วยสกทาคามีมรรค อริยบุคคลก็ไม่มา ไม่กลับมา คือ ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก. กิเลสเหล่าใดอริยบุคคลละได้แล้วด้วยอนาคามีมรรค อริยบุคคลก็ไม่มา ไม่กลับมา คือ ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก. กิเลสเหล่าใดอริยบุคคลละได้แล้วด้วยอรหัตตมรรค

อริยบุคคลก็ ไม่มา ไม่กลับมา คือ ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก” (ขุ.ม. (ไทย) 29/38/138-139)

อริยบุคคลในที่นี้ทรงหมายถึง ผู้ที่ไม่หวนกลับมาสู่กิเลสที่ละได้แล้ว

ในบุคคลบัญญัติปริกรณ อธิบายความหมายของอริยบุคคล ผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์ความว่า “บุคคลผู้เป็นอสมยวิมุตตะ เป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย ทุกกาล ทุกสมัย แต่อาสวะทั้งหลายของเขาย่อมสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอสมยวิมุตตะ แม้พระอริยบุคคลทั้งหมดก็ชื่อว่า ผู้เป็นอสมยวิมุตตะในอริยวิโมกข์” (อภิ.ป. (ไทย) 36/2/149)

ข้อความนี้บ่งชี้ว่าอริยบุคคล หมายถึงผู้เป็นอสมยวิมุตตะ ในอริยวิโมกข์ คือ พระอรหันต์สุกขวิปัสสกา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระอรหันต์ผู้ไม่ได้สมบัติ 8

นอกจากนี้บุคคลบัญญัติปริกรณ ยังได้ให้ความหมายของอริยบุคคลไว้ว่า

บุคคลผู้เป็นอกุปปธรรม เป็นโฉน บุคคลบางคนในโลกนี้ มีปกติได้สมบัติ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีรูปเป็นอารมณ์ และบุคคลนั้นเป็นผู้ได้ตามที่ต้องการได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก จะเข้าหรือออกจากสมบัติได้ตามโอกาสที่ต้องการ ตามสมบัติที่ต้องการ ตามกำหนดเวลาที่ ต้องการ ข้อที่สมบัติเหล่านั้น จะพึงเสื่อมไป เพราะ อาศัยความประมาทของบุคคลนั้น นั้นมิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอกุปปธรรม พระอริยบุคคลแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่า ผู้เป็นอกุปปธรรมในอริยวิโมกข์ (อภิ.ป. (ไทย) 36/4/149)

ทั้งนี้ อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายของอกุปปธรรมว่า อกุปปธรรมเป็นชื่อของอริยบุคคล 2 จำพวก คือ อนาคามี และ พระอรหันต์ผู้ได้สมบัติ 8 (อภิ.ป.ญจ.อ. (ไทย) 3/-/-/198) อริยบุคคลในที่นี้จึงหมายถึง ผู้เป็น อกุปปธรรมในอริยวิโมกข์ คือ พระอรหันต์ผู้ได้สมบัติ 8 หรือ อรหันต์ผู้ได้อุกโตภาควิมุตติ

ความหมายของอริยบุคคลที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา พบว่าทรงนิยามอริยบุคคลไว้ยังมีอีกหลายนัย เช่น อริยบุคคล หมายถึง ผู้มีทัสสนะสมบูรณ์ ผู้พ้นจากเครื่องผูกแล้ว บุคคลผู้เป็นนียตะ ผู้บรรลุนิยามรรค 4 และผู้ดำรงอยู่ในอริยผล 4 เป็นต้น

อริยบุคคลประเภทต่างๆ

คำว่า อริยบุคคล เป็นคำที่ใช้ในการกล่าวถึงกลุ่มบุคคลโดยไม่ระบุตัวตน ใช้เป็นศัพท์เฉพาะสำหรับแยกประเภท หรือแสดงระดับชั้น นอกจากนี้ยังพบคำว่า ทักขิณเอย หรือ ทักขิณเอยบุคคล ถูกใช้ในความหมายเดียวกัน โดยในสังคีตสูตร(ที.ปา. (ไทย) 11/332/337) ได้จำแนกทักขิณเอยบุคคลออกเป็นทักขิณเอยบุคคล 7 และทักขิณเอยบุคคล 8 ดังนี้

ทักขิณเอยบุคคล 7 แบ่งตามลักษณะการบรรลุนิยามของพระอริยบุคคล ดังนี้

1) อุกโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้ง 2 ส่วน) คือ ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และสิ้นอาสวะแล้วเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้ได้เจโตวิมุตติ ขึ้นอรุปสมบัติมาก่อนที่จะได้ปัญญาวิมุตติ

2) ปัญญาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา) คือ ท่านที่มีสัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย แต่สิ้นอาสวะแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติก็สำเร็จ (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน)

3) กายสักขี (ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือผู้ประจักษ์กับตัว) คือ ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา หมายถึงอริยบุคคลผู้บรรลุนิยามรรค 4 ขึ้นไป จนถึงท่าน ผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัต ที่มีสมาธิในทริยแก่กล้าในการปฏิบัติ

4) ทิฎฐิปัตตะ (ผู้บรรลุสัมมาทิฎฐิ) คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจถูกต้อง อาสวะบางส่วนสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา หมายเอาพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตต์ที่มีปัญญินทรีย์ แก่กล้าในการปฏิบัติ

5) สัทธาวิมุต (ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา) คือ ท่านที่เข้าใจอริยสัจถูกต้อง และอาสวะบางส่วน สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา แต่มีศรัทธาเป็นตัวนำ หมายเอาพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงเป็นผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตต์ ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

6) อัมมานุสารี (ผู้แล่นไปตามธรรม) คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีปัญญาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นทิฎฐิปัตตะ

7) สัทธานุสารี (ผู้แล่นไปตามศรัทธา) คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตติ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต, 2556: 81)

ทักษิณียบุคคล 8 หมายถึงบุคคลผู้ควรแก่ทักษิณา หรือผู้ควรรับของทำบุญที่ทายกถวาย ประกอบด้วย

- 1) พระโสดาบัน 2) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล (ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค)
- 3) พระสกทาคามี 4) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล (ผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค)
- 5) พระอนาคามี 6) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล (ผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค)
- 7) พระอรหันต์ 8) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล (ผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค)

(ที.ปา. (ไทย) 11/332/341)

ทักษิณียบุคคล 8 หรืออริยบุคคล 4 คู่นี้ สามารถแบ่งออกเป็นพระเสขะและพระอเสขะ ดังนี้ พระเสขะ หมายถึงผู้ยังต้องศึกษาในไตรสิกขา หรืออริยบุคคล 7 เบื้องต้น ได้แก่ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล, สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล, อนาคามีมรรค อนาคามีผล และพระอรหัตตมรรค พระอเสขะ หมายถึง ท่านที่จบการศึกษา ไม่ต้องศึกษาไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญาอีกต่อไป เพราะบรรลุอรหัตตผลแล้ว ได้แก่ พระอรหัตตผล

ในอัฐุสาลินี ติกมาติกา เรียกโสดาปัตติมรรคว่า “ทสฺสเนน” เนื่องจากเห็นพระนิพพานเป็นครั้งแรก แม้ว่าโคตรภูญาณ (คือปัญญาที่เนมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต) จะเห็นนิพพานก่อนก็ตาม แต่ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอวิชชนะของโสดาปัตติมรรค เพราะยังไม่ปะหานกิเลส คือ ทิฎฐิคิดสัมปยุตตจิต เป็นต้น ส่วนมรรคเบื้องบน 3 คือ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค อรหัตตมรรคนั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการยังอริยมรรคให้เจริญในพระนิพพาน ที่โสดาปัตติมรรคเห็นแล้ว จึงเรียกมรรคเบื้องบนว่า ภาวนา (อภิ.สง.อ (ไทย) -/8/146-147)

นอกจากนี้ ในรัตนสูตร คือพระสูตรที่ว่าด้วยรัตนอันประณีต ทรงกล่าวถึงอริยบุคคลโดยพิสดาร ความว่า “บุคคล 108 จำพวก ที่สัตบุรุษสรรเสริญ ซึ่งจัดเป็นบุคคล 4 คู่ เป็นสาวกของพระสุคตที่ควรแก่ทักษิณา ท่านที่เขากวายนในบุคคลเหล่านั้น มีผลมาก นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสวัสดิ์” (ขุ.ขุ. (ไทย) 25/6/10-11)

บุคคล 108 จำพวกในพุทธพจน์นี้ ทรงกล่าวถึงอริยบุคคล คือ โสดาบัน 3 จำพวก ได้แก่ 1) เอกพีซี 2) โกลังโกละ 3) สัตตักข์ตตฺุประมะ, สกทาคามี 3 จำพวก คือ 1) ผู้บรรลุผลในกามภพ 2) ผู้บรรลุผลในรูปภพ 3) ผู้บรรลุผลในอรุภพ รวมโสดาบัน 3 จำพวก และสกทาคามี 3 จำพวก นับโดยปฏิปทา 4 ประการ จึงได้บุคคล 24 จำพวก ($6 \times 4 = 24$) รวมกับอนาคามี 4 ชั้น คือ อวิหา อตฺปปา สุทฺสสา สุทฺสสี อีกชั้นละ 5 จำพวก ($4 \times 5 = 20$) และอนาคามีชั้นนอกนิฏฐคามีอีก 4 จำพวก ($20 + 4 = 24$) จำแนกเป็นอสังขารปรินิพพายี และสังขารปรินิพพายี จึงเป็นบุคคล 48 จำพวก ($24 + 24 = 48$) รวมกับพระอรหันต์ 2 จำพวก คือ 1) สุข

วิปัสสก 2) สมถยานิก เป็นบุคคล 50 จำพวก (48 + 2 = 50) รวมกับอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรคอีก 4 จำพวก เป็นบุคคล 54 จำพวก (50 + 4 = 54) บุคคลเหล่านี้มี 2 ฝ่าย คือสัทธาธรร 54 จำพวก และปัญญาธรร 54 จำพวก จึงเป็นอริยบุคคล 108 จำพวก (54 + 54 = 108) นี้คือนัยโดยพิสดาร (ขุ.ข. (ไทย) 25/6/10)

อริยบุคคล 8 หรือ 108 จำพวกนี้ แต่ละท่านมีรายละเอียดและคุณสมบัติเฉพาะบุคคล เช่น โสตาบันบุคคล เป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต้นได้ 3 ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสพตปรามาส และในขณะที่ โสตาปัตติมรรคจิตเกิดขึ้นนั้น สามารถละอกุศลกิเลสคือ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต 4 ดวง และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต 1 ดวง โดยสมุจเฉทปทาน ไม่กำเริบอีก เป็นต้น รายละเอียดของอริยบุคคลประเภทอื่นๆ นอกจากอนาคามีบุคคล จะไม่กล่าวในที่นี้ เนื่องจากประสงค์ที่จะศึกษาเฉพาะอนาคามี ที่พบว่ามีการตีความภูมิที่ปฏิสนธิจิตของอนาคามีบุคคลจะไปอุปบัติ แตกต่างกัน ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

อนาคามีบุคคล

อนาคามี แปลตามศัพท์ว่า ผู้ไม่มา(เกิดเป็นมนุษย์) หรือ ผู้ไปไม่กลับ (ทองย้อย แสงสินชัย 2557, บาลีวันละคำ) เป็นอริยบุคคลประเภทที่ 3 รองจากพระอรหันต์ เป็นผู้ละโอรัมภาคียสังโยชน์ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ ได้อย่างเด็ดขาด ซึ่งการละสังโยชน์ เบื้องต่ำ คือกามราคะสังโยชน์ นี้เอง เป็นเหตุให้ออนาคามีบุคคลหลังจากจุติจิตเกิดขึ้นแล้ว ปฏิสนธิจิตที่เกิดติดต่อกันจะไม่อุปบัติในกามภูมิ และจะปรินิพพานในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่งเท่านั้น และนอกจากกามราคะสังโยชน์ที่อนาคามีบุคคลละได้เด็ดขาดแล้ว การละอกุศลกิเลสคือโทสมูลจิต 2 ดวง ด้วยสมุจเฉทปทานนั้น เป็นเหตุให้ท่านละปฏิฆะสังโยชน์ได้ อนาคามีบุคคลจึงไม่มีโทสะเกิดขึ้นประทุษร้ายจิต ไม่ว่าประการใดๆ และคุณสมบัติสำคัญประการหนึ่งในการบรรลุนาคามี คือ ผู้นั้นจะต้องปฏิสนธิด้วยติเหตุกปฏิสนธิจิตดวงใดดวงหนึ่ง ในภพนั้นๆ อนาคามีมรรคจึงจะเกิดขึ้นได้

ประเภทของอนาคามีบุคคล

ประเภทของอนาคามีบุคคลในสุทธาวาสภูมินั้น อรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ในปรมัตถทีปนี มาณสูตร สรุปความว่า ท่านผู้บรรลุนาคามีผลเป็นอนาคามีพรหมด้วยอำนาจภพที่เกิด คือ อวิหา อตปปา สุททสสา สุตทสสี อกนิฏฐา แต่ละชั้น มี 5 จำพวก ดังนี้

1. อันตราปรินิพพายี คือ ผู้จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงครึ่ง แบ่งเป็น 3 ประเภท คือ
  - ท่านผู้เกิดในชั้นอวิหา (อายุ 1000กัป) เป็นต้น แล้วปรินิพพานต่ำกว่า 100 กัป
  - ท่านผู้เกิดในชั้นอวิหา (อายุ 1000กัป) เป็นต้น แล้วปรินิพพานใน 200 กัป
  - ท่านผู้เกิดในชั้นอวิหา (อายุ 1000กัป) เป็นต้น อายุไม่ถึง 500 กัป แล้วปรินิพพาน
2. อุปทัจจปรินิพพายี คือ ผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุเกินครึ่งแล้วจนจนถึงที่สุด
3. อสังขารปรินิพพายี คือ ผู้จะปรินิพพานโดยง่าย ไม่ต้องใช้ความเพียรมาก
4. สสังขารปรินิพพายี คือ ผู้จะปรินิพพานด้วยความยากลำบาก ต้องใช้ความเพียรแรงกล้า
5. อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี คือ ผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ หมายถึง ผู้จุติในชั้นต่ำกว่าอกนิฏฐภพ แล้วปฏิสนธิในชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ จนบรรลอรหัตต์และปรินิพพานที่ชั้นอกนิฏฐภพ มี 4 ประเภท คือ
  - อุทธังโสโต อกนิฏฐคามี คือ ผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ หมายถึง ผู้จุติตั้งแต่ชั้นอวิหาตามลำดับ แล้วไปสู่ชั้นอกนิฏฐา จึงปรินิพพาน
  - อุทธังโสโต น อกนิฏฐคามี คือ ผู้มีกระแสเบื้องบนไม่ไปสู่อกนิฏฐภพ หมายถึง ผู้จุติในชั้นอวิหาตามลำดับ แล้วดำรงอยู่ในเทวโลกชั้นสุททสสีจึงปรินิพพาน

“ผู้ให้ของที่นำพอใจ ย่อมได้ของที่นำพอใจ ผู้ใดให้เครื่องนุ่งห่ม ที่นอน ข้าว น้ำ และปัจจัย มีประการต่างๆ แก่ท่านผู้ประพฤติตรง ด้วยความพอใจ สิ่งของที่ให้ไปแล้วนั้น เป็นของที่บริจาคแล้ว สละแล้ว ไม่คิดเอาคืน ผู้นั้นชื่อว่าเป็นสัตบุรุษรู้ชัดว่าพระอรหันต์เปรียบด้วยนาบุญ บริจาคสิ่งที่บริจาคได้ยาก ให้ของที่นำพอใจ ย่อมได้ของที่นำพอใจ”

ต่อมาไม่นานท่านอุคคคหบดีได้ทำกาละ เข้าถึงกายมโนมัย ชั้นใดชั้นหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระองค์ทรงตรัสถามว่า “อุคคะ สำเร็จตามที่ท่านประสงค์แล้วหรือ” อุคคเทพบุตรกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สำเร็จตามที่ข้าพระองค์ประสงค์แล้ว พระพุทธเจ้าข้า” (อง.ปญจก. (ไทย) 22/44/69-72)

อรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า อุคคคหบดีเมื่อครั้งยังไม่สิ้นชีวิตมีความปรารถนาที่จะบรรลอรหัตต์ เมื่อทำกาละ แล้วได้ไปบังเกิดในชั้นสุทธาวาส แล้วจึงบรรลอรหัตต์ผล ซึ่งหมายความว่าท่านอุคคคหบดีเป็นอนาคามีเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ เมื่อทำกาละจึงไปเกิดที่สุทธาวาสและบรรลอรหัตต์ ณ ที่นั้น

ปุกกุสาดิกลบุตร เดิมเป็นพระเจ้าปุกกุสาดิ เสวยราชสมบัติในพระนครตักกสิลา ปัจจุบันประเทศไทย เป็นพระอภิกษุสหาย (สหายที่ไม่เคยเห็นกัน) กับพระเจ้าพิมพิสาร พระนครราชคฤห์ อยู่ในวัยเดียวกัน ทั้งสองพระองค์ได้ส่งบรรณาการให้แก่กันผ่านพ่อค้าเกวียน ครั้งหนึ่งพระเจ้าปุกกุสาดิ ได้ถวายผ้ากัมพลอันหาค่ามิได้แก่พระเจ้าพิมพิสาร พระองค์ทรงดำริว่าหากจะส่งบรรณาการตอบ ควรส่งบรรณาการที่มีค่าสูงกว่า จึงมีพระลิขิตลงบนแผ่นทอง แล้วให้อำมาตย์นำพระราชสาส์นถวายแก่พระเจ้าปุกกุสาดิ ข้อความโดยย่อว่า “บัดนี้พระตถาคต ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถิฝึกคนอย่างยอดเยี่ยม เป็นพระศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงตื่นแล้ว ทรงจำแนกพระธรรม เสด็จอุบัติในโลกนี้แล้ว ขอได้เสด็จออกผนวชเถิด”

ครั้งพระเจ้าปุกกุสาดิได้ทรงทราบข้อความนั้นแล้ว พระปิตีอันมีกำลังอย่างยิ่งได้บังเกิดขึ้นแก่พระองค์ ทรงอ่านอานาปานสติกัมมัฏฐานในพระราชสาส์นนั้น ยังฉานให้เกิดขึ้น ทรงยังเวลาให้ล่วงไปด้วยความสุขในฉาน ประมาณถึงเดือน ชาวพระนครจึงมาชุมนุมกัน ให้พระองค์คืนเครื่องบรรณาการ อันเป็นเหตุให้ไม่ทอดพระเนตรพระนคร ไม่พระราชทานวิญฉัย แต่พระเจ้าปุกกุสาดิเลือกที่จะออกบวชอุทิศพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ที่ไม่เคยพบพระศาสดา เมื่อครั้งเสด็จไปโปรด ปุกกุสาดิจึงไม่ทราบว่าท่านที่แสดงธรรมอยู่ต่อหน้า คือพระผู้มีพระภาค หลังจบพระธรรมเทศนา ปุกกุสาดิได้ขออุปสมบทในสำนักของพระองค์ แต่มีบาตรและจีวรไม่ครบ จึงกระทำประทักษิณแล้วไปแสวงหา ได้ถูกแม่โคขวิดตาย เหล่าภิกษุได้เข้าเฝ้ากราบทูลถามถึงคติที่ไปของปุกกุสาดิ ตรัสตอบว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ปุกกุสาดิกลบุตรเป็นบัณฑิต ได้บรรลธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว และเธอไม่ให้เรากล้าบวชเพราะเหตุแห่งธรรม เพราะโอรัมภาคียสังโยชน 5 ลื่นไป ปุกกุสาดิกลบุตร จึงเป็นโอปปาติกะ จะนิพพานในโลกนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก” (ม.อ. (ไทย) 14/342/401-415)

อรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ปุกกุสาดิกลบุตรเมื่อทำกาละแล้วไปอุบัติในพรหมโลกชั้นอวิหา พอเกิดแล้วก็บรรลุพระอรหัตต์

พาวรีพราหมณ์ เป็นอดีตปุโรหิตผู้เฒ่าของพระเจ้าปเสนทิโกศล ต่อมาได้ลาออกจากตำแหน่งปุโรหิต ออกบวชเป็นดาบสพร้อมด้วยศิษย์ 16 คน ตั้งสำนักสอนไตรเพทอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโคธาวรี ระหว่างแคว้นอัสสะกะและแคว้นมูสกะ ต่อมาพาวรีพราหมณ์ทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วในโลก ต้องการทราบธรรมเป็นศรัทธาและธรรมเป็นเหตุให้ศรัทธาตกไป จึงส่งศิษย์ผู้เป็นมาณพ 16 คนไปยังกรุงสาวัตถี เพื่อเข้าเฝ้าทูลถามปัญหา โดยมีอชิตมาณพเป็นหัวหน้า ภายหลังจากทรงวิสัชนาปัญหาของมาณพครบทั้ง 16 คนแล้ว มาณพ 15

อวิหา เป็นที่อยู่ของท่านผู้ไม่ละที่อยู่ของตนโดยกาลเล็กน้อย คือ ผู้ดำรงอยู่นาน ไม่จืดก่อนที่จะสิ้นอายุ ทิพยสมบัติต่างๆของท่านเหล่านี้ ย่อมมีบริบูรณ์ตลอดอายุขัย ท่านที่บังเกิดในพรหมโลกชั้นนี้ เป็นผู้มีสัทธินทรีย์ (อินทรีย์คือศรัทธา) แก่กล้า มีความเชื่อมั่นในพระพุทธคุณ เป็นต้น อย่างมั่นคง มีอายุ 1,000 กัป

อตปปา เป็นที่อยู่ของท่านผู้ไม่สะดุ้งกลัว ด้วยเหตุอะไรๆ หรือท่านที่ไม่มีความเดือดร้อนใจ หลักรัฐธรรมนูญมอภิธรรมิกตรือธิบายว่า หมายถึง “อตปพรหมทั้งหลายนั้นย่อมเข้าฌานหรือเข้าผลสมาบัติอยู่เสมอ[†] นีวรณธรรมซึ่งเป็นกิเลสที่เป็นเหตุทำให้จิตเดือดร้อน ก็ย่อมไม่มีโอกาสจะเกิดขึ้น ฉะนั้นจิตใจของพรหมนั้น จึงมีแต่ความสงบเยือกเย็น ไม่มีความเดือดร้อนประการใด” (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, 2565:150) ท่านที่บังเกิดในพรหมโลกชั้นนี้ เป็นผู้มืวิริยอินทรีย์ (อินทรีย์คือวิริยะ) ความเพียรแก่กล้า มีอายุ 2,000 กัป

สุทสสา เป็นที่อยู่ของท่านผู้ปรากฏโดยง่าย เพราะมีรูปที่งดงามยิ่ง ท่านที่บังเกิดในพรหมโลกชั้นนี้ เป็นผู้มืสติอินทรีย์ (อินทรีย์คือสติ) แก่กล้า เป็นผู้มืสติมั่นคง ระลึกรู้ทันอารมณ์ต่างๆอย่างฉับไว รวดเร็ว และสติที่เป็นไปในสติปฏิฐานทั้ง 4 มีความคล่องแคล่วชำนาญเป็นพิเศษ มีอายุ 4,000 กัป

สุทสสี เป็นที่อยู่ของท่านผู้เห็นได้โดยง่าย เพราะเป็นผู้มีความเห็นหมดจดด้วยดี หรือผู้เห็นได้ชัดเจนประจักษ์แจ้งแก่สายตาของบุคคลทั้งหลาย ท่านที่บังเกิดในพรหมโลกชั้นนี้เป็นผู้มืสมาธิอินทรีย์ (อินทรีย์คือสมาธิ) ที่แก่กล้า เป็นผู้มีความชำนาญในสมาธิ ในฌานที่ท่านได้บรรลุ มีอายุ 8,000 กัป

อกนิฏฐา เป็นที่อยู่ของท่านที่ไม่มีความต่ำต้อย เพราะเป็นผู้สมบัต้อย่างอุกฤษฏ์ ท่านที่บังเกิดในพรหมโลกชั้นนี้ เป็นผู้มืปัญญาอินทรีย์ (อินทรีย์คือปัญญา) แก่กล้า ท่านสามารถมองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง มีอายุ 16,000 กัป (มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ 2565 : 39)

ทั้งนี้ อนาคตามีผู้เกิดในสุทธาวาสภูมิใดภูมิหนึ่ง มีอวิหาเป็นต้น ยังไม่บรรลุพระอรหัต เมื่อจืดจะไม่ไปเกิดในรูปภูมิ หรือรูปภูมิอื่นๆ และจะไม่เกิดซ้ำภูมิเดิม ไม่เกิดในภูมิที่ต่ำกว่า ส่วนอกนิฏฐพรหม จะไม่บังเกิดในภูมิอื่นอีกเลย และต้องปรินิพพานในอกนิฏฐาภูมินี้เท่านั้น สุทธาวาสจึงเป็นภูมิที่ไม่เคยมีพระโพธิสัตว์เกิดขึ้น ดังคำปรารภของพระวิปัสสิพุทธเจ้าว่า “เทวโลกชั้นสุทธาวาสที่เราไม่เคยอยู่มาเลยตลอดกาลนานนี้ ไม่ใช่ใครๆจะเข้าถึงได้โดยง่าย ยกเว้นเหล่าเทพชั้นสุทธาวาส” (ที.ม. (ไทย) 10/91/51)

คุณสมบัติในการเข้าถึงสุทธาวาสภูมิ

สุทธาวาส แปลว่า ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ เป็นภูมิที่มีลักษณะพิเศษต่างจากภูมิอื่น ปรากฏในอรรถกถาโมรณปุรณิ สัตตวิญญานัญญูติสูตร ความว่า “เหล่าพรหมชั้นดำรงอยู่ในฝ่ายวิวิฏฐะ ไม่ใช่ดำรงอยู่ตลอดกาล ทั้งปวง คือไม่เกิดขึ้นในโลกที่ว่างจากพระพุทธเจ้าตลอด 100,000 กัปบ้าง 1 อสงไขยบ้าง เมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นในภายในเขตกำหนด 16,000 กัป” (อง.สตตค.อ. (ไทย) -/44-45/258) หมายความว่า ในยุคที่ว่างจากพระพุทธศาสนา ท่านที่เป็นพระอรหันต์อยู่ก่อนในชั้นสุทธาวาสนั้น ปรินิพพานไปตามลำดับ เมื่อพระอรหันต์องค์สุดท้ายในภูมินั้นปรินิพพานแล้ว สุทธาวาสภูมิทั้ง 5 จะอันตรธานไป เพราะไม่มีอนาคตามีผู้ทำกาละจากภูมิอื่นมาบังเกิด

นอกจากนี้สุทธาวาสแต่ละชั้น ยังสามารถไปมาหาสู่กันได้ ต่างจากเทวภูมิที่เทวดาชั้นล่าง ไม่สามารถขึ้นไปยังเทวภูมิเบื้องสูงกว่าตนได้ ดังปรากฏในมหาปาทนสูตร ที่ขนิกาย มหาวรรค ความว่า

ครั้งนั้น เราพร้อมทั้งเหล่าเทพชั้นอวิหา ได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นอตปปาถึงที่อยู่ เราพร้อมทั้งเหล่าเทพชั้นอวิหาและชั้นอตปปา ได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นสุทสสาถึงที่อยู่ เราพร้อมทั้งเหล่าเทพชั้นอวิหา ชั้นอตปปาและชั้นสุทสสา ได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้นสุทสสีถึงที่อยู่ ครั้งนั้น

[†] เป็นที่น่าสังเกตว่า ภูมินี้เป็นภูมิของผู้มืวิริยอินทรีย์แก่กล้า การเข้าผลสมาบัติอยู่เสมอ ดังที่อธิบายโดยหลักัฐธรรมนูญมอภิธรรมิกตรือธิบายนั้น น่าจะเป็นคุณสมบัติของผู้ที่เกิดในสุทสสภูมิ ภูมิของผู้มืสมาธิอินทรีย์แก่กล้า มากกว่า (ผู้เขียน)

เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหา ชั้นอตปปา ชั้นสุทสสา และชั้นสุทสสีได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้น
อกนิฐาถึงที่อยู่. (ที.ม. (ไทย) 10/92/53)

อนึ่ง สุทธาวาสภูมิเป็นภูมิที่มีปฏิสนธิจิตของอนาคามีบุคคลเพียงอย่างเดียว หมายถึง ปฏิสนธิจิตของผู้ที่เกิดใน
ภูมินี้จะต้องบรรลุนาคามีมาแล้วเท่านั้น ส่วนผู้บรรลุนาคามีในอดีตกาล สามารถเกิดได้ทุกภูมิ ยกเว้น
อบายภูมิและอสังขสัจตตภูมิ จึงกล่าวได้ว่าคุณสมบัติสำคัญของการเกิดในสุทธาวาส คือ ท่านผู้นั้นจะต้อง
สำเร็จเป็นอนาคามีบุคคล

ทั้งนี้ในสักกปัญหสูตร ทีฆนิกาย ได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของอนาคามีนอกสุทธาวาส สรุปความว่า
โคปกเทวบุตร บุตรของท้าวสักกะ อดีตเคยเป็นอุบาสิกาชื่อ โคปิกา เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ได้อุปัฏฐากภิกษุในสำนัก
ของพระพุทธเจ้า เมื่อภิกษุนั้นทำกาละลงได้ไปเกิดเป็นคนธรรพ์ เป็นเทพชั้นต่ำทำหน้าที่เป็นคนรับใช้เทวดา
ชั้นดาวดึงส์ โคปกเทวบุตรจึงเข้าไปได้ตักเตือน อดีตภิกษุนั้นได้สติ ระลึกถึงคำสอนของพระโคตม ตั้งความ
เพียร ทำปฐมณานที่เคยได้ให้เป็นบาท แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย เห็นโทษในกาม ตัดกามสังโยชน์ แล้วจุติ
ในทันใดนั่นเอง บังเกิดในพรหมโลกชั้นพรหมบุโรหิตา (ที.ม. (ไทย) 10/353-354/280-284)

สอดคล้องกับคัมภีร์สัทธัมมปกาสินี ทีฆนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค ที่กล่าวว่านอกจากสุทธาวาสภูมิ
แล้ว อนาคามีสามารถเกิดในรูปภูมิหรืออรุณภูมิอื่นได้ เพราะท่านยังมีความพอใจยินดีในรูปราคะ อรูปราคะ ที่
จัดอยู่ในสังโยชน์เบื้องสูง ดังนี้

“พระอนาคามี 5 เหล่านี้ ท่านกล่าวหมายเอาพระอนาคามีผู้เข้าถึงพรหมโลกชั้นสุทธาวาส
ก็พระอนาคามีทั้งหลายเมื่อจำนงอยู่ย่อมบังเกิดแม้ในรูปภพและอรุณภพที่เหลือได้ เพราะยัง
ละรูปราคะและอรุณราคะไม่ได้ ส่วนพระอนาคามีทั้งหลายผู้บังเกิดในชั้นสุทธาวาสแล้ว ย่อม
ไม่ไปบังเกิดในภพอื่น” (ขุ.ป.อ. (ไทย) - /151/109)

เช่นเดียวกับสัมโมหวิโนทินี อรรถกถาวิภังคปกรณ์ ที่กล่าวถึงภูมิของอนาคามีว่า

พระอนาคามีผู้บังเกิดในปฐมณานภูมิ ชำระพรหมโลก 9 ดำรงอยู่ในพรหมโลกชั้นสูงสุดแล้ว
จึงปรินิพพาน. เทวโลกทั้ง 3 เหล่านี้ คือ เวหัพปลา อกนิฐา เนวสัณญานาสัณญายตนะ ชื่อ
ว่าเสฏฐภพ (ภพอันประเสริฐที่สุด). เหล่าพระอนาคามีในภพทั้ง 3 เหล่านี้ จะไม่ไปสู่ภพเบื้อง
บนและไม่ลงมาสู่ภพเบื้องต่ำ ย่อมปรินิพพานในภพนั้นๆนั่นเอง. (อภิ.วิ.อ.(ไทย)-/1028/868)

จะเห็นได้ว่าอนาคามีผู้ได้ปฐมณานจะต้องอยู่ในพรหมโลกทั้ง 9 จึงจะปรินิพพาน และพระอริยบุคคลที่อยู่ใน
ภวคคภูมิทั้งสาม (เว้นอกนิฐอนาคามี) เมื่อสิ้นอายุแต่ยังไม่บรรลอรุหัต จะอุบัติในภูมิเดิม จนกว่าจะสำเร็จเป็น
พระอรหันต์และปรินิพพานในภูมินั้น ซึ่งหมายถึงพระอริยบุคคลเบื้องต่ำคือ พรหมโสดาบัน และพรหม
สกทาคามี ที่อยู่ในเวหัพปลาภูมิ และเนวสัณญานาสัณญายตนะภูมิ เพราะพระอริยบุคคลเหล่านี้ เป็นผู้ได้ชื่อว่า
ฉานลาภีอนาคามี (ผู้ไม่กลับมาเพราะได้ฉาน)

จากหลักฐานที่ยกมาข้างต้น อาจสรุปได้ว่า คุณสมบัติอีกประการหนึ่งของอนาคามีที่จะเกิดใน
สุทธาวาสได้นั้น จะต้องเป็นผู้ที่ได้ **ปัญจมณาน** นอกนั้นจะอุบัติในภูมิอื่นๆ ซึ่งสอดคล้องกับการตีความคาถา
“อนาคามีโน ปน สุทธาวาสเสสุ อุปปชชนตติ ฯลฯ ส่วนอนาคามีทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นในชั้นสุทธาวาส จตุตถ
มณานภูมิ ฯลฯ” (มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, 2565:95) ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ของหลักสูตรชั้นมัธยมศึกษา
มิกะตรีหรือมัธยมศึกษาปีที่ 5 (พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, 2565:251) และคู่มือการศึกษาพระ
อภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉท 5 มูลนิธิเนบมทานิรานนท์ (วรรณสิทธิ ไททยะเสวี, 2559:319) ที่ตีความคาถานี้ว่า
“พระคาถานี้หากแสดงให้สมบูรณ์แล้วจะต้องแสดงว่า “อนาคามีโน ปน **ปัญจมณาน** ภาเวตวา สุทธาวาสเสสุ
อุปปชชนตติ ซึ่งมีความหมายว่า “พระอนาคามีบุคคลเท่านั้น เมื่อใดเจริญปัญจมณานให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไป
บังเกิดในสุทธาวาสภูมิ 5”

นอกจากนี้ สำนักเรียนทั้งสองได้อธิบายคุณสมบัติของผู้จะอุบัติในสุทธาวาสว่า ต้องประกอบด้วยเงื่อนไข 3 ประการ คือ ต้องเป็นอนาคามีบุคคล ต้องได้ปัญจมณาน และต้องมีอินทรีย์ทั้ง 5 อย่างใดอย่างหนึ่งแก่กล้า รวมถึงอธิบายว่า แม้ออนาคามีผู้ได้ปัญจมณาน แต่มีอินทรีย์ 5 เป็นไปอย่างธรรมดา อนาคามีเหล่านั้นจะไปบังเกิดในเวทัพผลาภูมิ และหากอนาคามีผู้นั้นไม่ได้ ปัญจมณาน หรือเป็นสุขขวิปัสสโก จะไปเกิดตามฉานที่ตนได้ (มคคสิทธิฉาน) ถ้าได้ปฐมฉานจะไปเกิดในปฐมฉานภูมิ ได้ทุติยฉานจะไปเกิดในทุติยฉานภูมิ (พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมาจารย์, 2565: 251-252)

อย่างไรก็ตาม จากข้อความในคาถาเดียวกันนี้เอง พระอาจารย์เลตีสยาดอหรือพระญาณธชะ ผู้รจนาคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (อธิบายความในอภิธัมมัตถสังคหะ) ได้อธิบายคาถานี้ว่า

คำว่า อนาคามีโน ปน สุทธาวาสเสสุ อุปชชนตตี (ส่วนพระอนาคามี ย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส) มีความหมายว่า “พระอนาคามีเท่านั้นย่อมไปอุบัติในหมู่พรหมชั้นสุทธาวาส มิใช่พระอริยบุคคลเหล่าอื่น มีพระสกทาคามีเป็นต้น ข้อความนี้ได้ปฏิเสธการที่พระอนาคามีไปอุบัติในพรหมโลกชั้นอื่น” (เลตีสยาดอ. พระคันธสาราภิวงศ์(แปล), 2555: 582)

จะเห็นได้ว่าการตีความคุณสมบัติของอนาคามี ที่จะไปอุบัติที่สุทธาวาสนั้น มีคำอธิบายที่แตกต่างกัน คือ ไม่ว่าผู้นั้นจะได้ปัญจมณานหรือไม่ หากสำเร็จเป็นอนาคามีบุคคลแล้ว เมื่อทำกาลจะบังเกิดที่สุทธาวาส ไม่อุบัติในภูมิอื่น และคำอธิบายว่า ผู้ที่จะเข้าถึงสุทธาวาสได้จะต้องเป็นอนาคามีบุคคลผู้ได้ปัญจมณาน และมีอินทรีย์แก่กล้า หากขาดคุณสมบัติข้อใดข้อหนึ่งจะไปอุบัติตามคุณสมบัติที่ท่านได้

ในขณะที่อภิธัมมัตถวิภาวีนิฎฐิกา อธิบายการอุบัติของอนาคามีที่อาจตีความได้ว่า อนาคามีจะต้องไปเกิดตามภูมิของฉาน ดังนี้

“อนาคามีโน ปน กามราคัสส สัพพะโส ปห็นตตา กามภเวสุ นิภนตี น อุปปา เหนตตีติ กามโลกวชชิตะ ยถาลทุชฉฉานภูมิภูเตยตถ กตถจิ นิพพตตนตี.
ส่วนพระอนาคามีบุคคลทั้งหลาย ย่อมไม่ยังความตติใจในกามภพให้เกิดขึ้น เพราะละกามราคะได้สิ้นเชิง เพราะเหตุนี้จึงบังเกิดในที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งเป็นภูมิของฉานตามที่ได้แล้ว เว้นโลกที่เป็นกามาวจร” (มูลนิธิภูมิพลโลกิยกุ, 2565:96-97)

แต่พระภิกษุจารย์ได้ขยายความต่อไปว่า

“สุทธาวาสเสสุ หิ อนาคามีโนเยว นิพพตตนตตีติ นิยมโ อตถิ. เต ปน อญญตถ น นิพพตตนตตีติ นิยม นตถิ. เอเวถจ กตวา วุตต อัจฉริเยน.
ความจริง มีการกำหนดแน่นอนว่า เฉพาะพระอนาคามีบุคคลเท่านั้น ย่อมบังเกิดในพวกพรหมชั้นสุทธาวาส. แต่ไม่มีการกำหนดแน่นอนว่า อนาคามีบุคคลเหล่านั้น ย่อมไม่บังเกิดในที่อื่น. ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวแล้วอย่างนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า
สุทธาวาสเสสุอนาคามี ปคคลาโวปชชเร
กามธาคุมหิ ชายนตี อนาคามีวิวชชิตาติ.
เฉพาะอนาคามีบุคคลทั้งหลาย ย่อมเกิดในพวกพรหมชั้นสุทธาวาสเท่านั้น บุคคลทั้งหลาย เว้นอนาคามีบุคคลเสีย ย่อมเกิดในกามธาคู. (เรื่องเดียวกัน)

และได้อธิบายเพิ่มท้ายข้อความนี้ว่า

“สุขขวิปัสสาปิ ปเนเต มรณกาลे ऐกนเตเนव समापत्ती निपपत्तेनตี समाธิमहि
บริปุรการิภาวโตติ ทฎฐัพพ. ฟังเห็นความหมายว่า แต่อนาคามีบุคคลเหล่านี้ แม้เป็น

สุขขวิปัสสกในเวลาใกล้ตาย ก็ยอมทำสมาบัติให้บังเกิดได้ โดยแน่นอนแท้ เพราะเป็นผู้มี
ปกติทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ” (เรื่องเดียวกัน)

ข้อความนี้สันนิษฐานได้ว่า สุขขวิปัสสกอนาคามี คือท่านที่บรรลุมรรค 3 ด้วยการเจริญปัญญาเพียงอย่างเดียว
เมื่อใกล้ตายจะต้องได้ฌานทั้งสิ้น ไม่ว่าจะอนาคามีผู้นั้นจะเคยบำเพ็ญฌานมาก่อนหรือไม่ก็ตาม โดยสมเด็จพระ
พุทธโฆษาจารย์ (ประยูร ธมฺมปญฺโญ) ได้ให้ความหมายคำว่า “สมาบัติ” ว่าหมายถึง รูปฌาน 4 และอรุ
ฌาน 4 ดังนี้

“ภาวะที่สงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง; สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ
อนุปัฟฟวิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ 8
อันได้แก่ รูปฌาน 4 และอรุฌาน 4 ถ้าเพิ่มนิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัติ 8 นี้ รวมเรียกว่า
อนุปัฟฟวิหารสมาบัติ 9” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2563:403)

ซึ่งสอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ทรงแสดงในสุอุปาทิเสสสูตร ว่าอนาคามีเป็นผู้มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ ดังนี้

1. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำ
ปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นอันตราปรินิพพายี
นี้เป็นบุคคลจำพวกที่ 1 ผู้เป็นสุอุปาทิเสส เมื่อตายไป ก็พ้นจากนรกได้ พ้นจากกำเนิดสัตว์
ดิรัจฉานได้ พ้นจากเปรตวิสัยได้ พ้นจากอบาย ทุกคติ และวินิบาตได้
2. บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำ
ปัญญาพอประมาณ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ 5 ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นอุปปหัจจปรินิพพายี
 ฯลฯ
3. บุคคลบางคนในโลกนี้ ฯลฯ จึงเป็นอสังขารปรินิพพายี ฯลฯ
4. บุคคลบางคนในโลกนี้ ฯลฯ จึงเป็นสสังขารปรินิพพายี ฯลฯ
5. บุคคลบางคนในโลกนี้ ฯลฯ จึงเป็นอุทธังโสโตกนิฏฐคามี ฯลฯ

(อง.นวก. (ไทย) 23/12/457)

อีกทั้งทรงกล่าวถึงการบรรลุอรหัตผลของอนาคามีบุคคล ในอเวจจปัสนนสูตร อังคุตตรนิกาย ความว่า
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหวในเรา บุคคลเหล่านั้นทั้งหมด
เป็นโสดาบัน บรรดาบุคคลผู้เป็นโสดาบันเหล่านั้น บุคคล 5 จำพวก มีความสำเร็จในโลกนี้
และบุคคล 5 จำพวกละโลกนี้ไปแล้วจึงมีความสำเร็จ

บุคคล 5 จำพวกไหนบ้าง มีความสำเร็จในโลกนี้ คือ 1. พระสัตตักขัตตุปรมโสดาบัน 2. พระ
โกลังโกลโสดาบัน 3. พระเอกพีชีโสดาบัน 4. พระสกทาคามี 5. พระอรหันต์ในปัจจุบัน บุคคล
5 จำพวกนี้ มีความสำเร็จในโลกนี้

บุคคล 5 จำพวกไหนบ้าง ละโลกนี้ไปแล้วจึงมีความสำเร็จ คือ 1. พระอนาคามีผู้อันตรา
ปรินิพพายี 2. พระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี 3. พระอนาคามีผู้สังขารปรินิพพายี
4. พระอนาคามีผู้สสังขารปรินิพพายี 5. พระอนาคามีผู้อุทธังโสโตกนิฏฐคามี บุคคล 5
จำพวกนี้ละโลกนี้ไปแล้วจึงมีความสำเร็จ.... (อง.ทสก. (ไทย) 24/64/142-143)

และพบข้อความที่มีความหมายเดียวกับพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ข้างต้น ในทีฎฐิกถา ปฏิสัมภีทามรรค และ
บุคคลบัญญัติ อภิธรรมปิฎก เช่นกัน ซึ่งบุคคล 5 จำพวกละโลกนี้ไปแล้วจึงมีความสำเร็จนั้น เป็นคุณสมบัติของ
อนาคามีบุคคล ที่จุติจากโลกนี้จะไปบังเกิดในสุทธาวาสภูมิ เป็นอนาคามีประเภทใดประเภทหนึ่ง และ
ปรินิพพานในภูมินั้นๆ

นอกจากนี้ พบว่าทรงกล่าวถึงการไปอุบัติยังสุทธาวาสของอนาคามีบุคคลทั้งหลาย ไม่ว่าผู้นั้นจะได้ ฌานระดับใด ในทุติยานานาภรณ์สูตร ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 4 จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก บุคคล 4 จำพวกไหนบ้าง คือ

1. บุคคลบางคนในโลกนี้สังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว**บรรลุปฐมฌาน**ที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เขาพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่มีอยู่ในปฐมฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เสียดแทง เป็นดังหัวมี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคับแคบ เบียดเบียน ไม่เชื่อฟัง ต้องแตกสลายไป ว่างเปล่า ไม่อยู่ในอำนาจ**หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นสุทธาวาส** การเข้าถึงนี้ไม่ใช่มีอยู่ทั่วไปกับปุถุชนทั้งหลาย
2. บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป **บรรลุทุติยฌาน** ฯลฯ
3. บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะปิติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย **บรรลุตติยฌาน** ฯลฯ
4. บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว **บรรลุจตุตถฌาน** ฯลฯ อยู่ เขาพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่มีอยู่ในจตุตถฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เสียดแทง เป็นดังหัวมี เป็นดังลูกศร เป็นสิ่งคับแคบ เบียดเบียน ไม่เชื่อฟัง ต้องแตกสลายไป ว่างเปล่า ไม่อยู่ในอำนาจ**หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นสุทธาวาส** การเข้าถึงนี้ไม่ใช่มีอยู่ทั่วไปกับปุถุชนทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายบุคคล 4 จำพวกนี้แล มีปรากฏอยู่ในโลก. (อง.จตุกก. (ไทย) 21/124/189-190)

พุทธพจน์นี้ทรงหมายถึงบุคคลผู้ทำฌานใดฌานหนึ่งให้เป็นบาท แล้วยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา พิจารณา สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง ละกามสังโยชน์ได้แล้ว เมื่อละจากโลกนี้จะอุบัติในสุทธาวาสภูมิ

ทั้งนี้ คุณสมบัติเฉพาะของพระอนาคามีและพระอรหันต์ในปัจจุวัฏการภพ ผู้ได้สมาบัติ 8 คือผู้มี ปัญญาในการระงับสังขาร 3 ด้วยญาณจรिया 16 และด้วยสมาธิจรिया 9 ประกอบด้วยสมณะและวิปัสสนา พละ จะสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ (ยกเว้นอนาคามีและพระอรหันต์ ผู้เป็นสุขวิปัสสก) แม้ว่าการได้รูปฌาน จะเป็นเหตุให้เมื่อจติแล้วจะไปอุบัติยังอรุပ္ภุมิก็ตาม แต่พระอนาคามีผู้นั้นเมื่อจติแล้วจะไปอุบัติยังสุทธาวาสชั้น ใดชั้นหนึ่ง ตามอินทรีย์ที่ท่านได้ โดยไม่รวมถึงอนาคามีผลบุคคลและอรหันต์ผลบุคคล ที่เกิดในปวัตติกาลใน อรุပ္ภุมิ เพราะไม่มีการเกิดขึ้นแห่งรูปปฐมฌาน จึงไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติ (ขุ.ป.อ. (ไทย ภาค1) - /- /427-428)

จากหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ต่างๆ นั้น อาจกล่าวได้ว่า คุณสมบัติของผู้จะอุบัติในสุทธาวาส มี เพียงข้อเดียว คือ ผู้นั้นจะต้องสำเร็จเป็นอนาคามีบุคคลมาแล้ว ไม่ว่าท่านจะได้ฌานหรือไม่ก็ตาม (สุขวิปัสสก อนาคามี) เนื่องจากคุณธรรมสำคัญที่ท่านสามารถละกิเลส คือสังโยชน์เบื้องต่ำได้เด็ดขาดด้วยอริยมรรค ไม่กำเริบอีก เป็นสมุจเฉทปหาน ในขณะที่ฌานชั้นต่างๆ เป็นเพียงวิชฌมณปหาน ธรรมนั้นยังกำเริบได้ มีกาม ฉันทและพยาบาท เป็นต้น ซึ่งเป็นนิวรณ์ธรรมที่อนาคามีบุคคลสามารถละได้เด็ดขาดแล้ว พระอนาคามีจึงมอง โลกต่างไปจากปุถุชน ที่มีจิตชุ่มด้วยกามกิเลส ความประณีตของจิตของอนาคามีบุคคล จึงมีมากกว่าจิตที่อยู่ใน โลกียฌาน เพราะเป็นโลกุตตรจิตที่พ้นจากการถูกกำหนดเขตโดยตัณหาทั้ง 3 ที่เรียกว่าโลกุตตรอวัตถาภูมิ

นอกจากนี้ วิจิกิจฉาที่ท่านละได้ตั้งแต่โสดาปัตติมรรคนั้น ก็ไม่อาจกล่าวได้ว่า ผู้ละวิจิกิจฉาได้แล้วเป็น ผู้ไม่มีสัทอินทรีย์แก่กล้า การกำหนดว่า “อนาคามีผู้ได้ปัญจฌาน แต่มีอินทรีย์ 5 เป็นไปอย่างธรรมดา อนาคามีเหล่านั้นจะไปบังเกิดในเวหน์ผลาภูมิ” จึงเป็นคำกล่าวที่ไม่สอดคล้องกับการบรรลุมรรคผล เนื่องจาก

อริยบุคคลทั้งหลายจะต้องมีอินทรีย์อย่างใดอย่างหนึ่งแก่กล้า ในการทำให้ท่านเหล่านั้น ก้าวข้ามความเป็นปุถุชน ดังที่เสด็จไปโปรดปศุคิยมาณพ และพาวรีพราหมณ์ ขณะนั้นพระองค์ทรงทราบว่าท่านทั้งสองมีอินทรีย์แก่กล้าแล้ว จึงทรงแค้นพระศรีมีไปแสดงพระธรรมเทศนาแก่พราหมณ์ จนทั้งสองท่านได้เป็นอริยบุคคล นอกจากนี้ในเอกพีชีสูตร ทรงแสดงว่าพระอนาคามีมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอรหันต์ ผู้มีอินทรีย์ 5 บริบูรณ์เท่านั้น ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ 5 ประการนี้ คือ สัทธินทรีย์ ฯลฯ ปัญญินทรีย์ บุคคล เป็นพระอรหันต์เพราะมีอินทรีย์ 5 ประการนี้ครบถ้วนบริบูรณ์ บุคคลเป็นพระอนาคามีผู้อันตรายปรินิพพายี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอรหันต์นั้น บุคคลเป็นพระอนาคามีผู้อุปหัจจปรินิพพายี เพราะมีอินทรีย์อ่อนกว่าพระอนาคามีผู้อันตรายปรินิพพายีนั่น.” (ส.ม.(ไทย)19/494/304)

ในขณะที่วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “พระอริยบุคคล ชื่อว่า อนาคามี เพราะไม่มาสู่โลกนี้ด้วยอำนาจปฏิสนธิ คำว่า ด้วยอำนาจความต่างแห่งอินทรีย์ คือด้วยความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีย์บ่มวิมุตติ มีศรัทธาเป็นต้น” (สิริ เพ็ชรไชย (แปล), 2559:1061) ซึ่งอินทรีย์บ่มวิมุตติคืออินทรีย์ที่ทำให้ท่านหลุดพ้น เช่น อริยบุคคลประเภทปัญญาวิมุต อาสวะสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา (ปัญญินทรีย์) อริยบุคคลประเภทสัทธาวิมุต อาสวะสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญาที่มีศรัทธาเป็นต้นนำ(สัทธินทรีย์) เป็นต้น อนาคามีแต่ละท่านจึงเป็นผู้มีอินทรีย์ 5 อย่างใดอย่างหนึ่งแก่กล้ารองจากพระอรหันต์เป็นปกติ ดังพระพุทธพจน์ที่ได้ทรงแสดงไว้

สรุป

การอธิบายคติของอนาคามีบุคคลนั้นเป็นพุทธวิสัยส่วนพระองค์ เป็นเรื่องไกลตัวนอกเหนือประสบการณ์ของปุถุชนที่จะซัดลงไปได้ อีกทั้งการกล่าวถึงอนาคามีนอกสุทธาวาส เหตุเพราะท่านเหล่านั้นไม่ได้ปัญจมณณ เช่น คำกล่าวของโคปกเทวบุตรที่กล่าวถึงการเกิดในพรหมโลกชั้นพรหมปุโรหิตา ของคนธรรมพ้ออดีตภิกษุภายหลังบรรลุนาคามี ที่ปรากฏในสักกปัญหสูตร เป็นต้น หรืออนาคามีผู้มีอินทรีย์ไม่แก่กล้าจะอุปบัติในเวทฬผลาภูมิ ในหลักสูตรอภิธรรมโชติกวิทาลัย เป็นต้นนั้น ควรตั้งข้อสังเกตว่า หากอนาคามีสามารถปฏิสนธิในภูมิอื่นได้ จะสงเคราะห์ท่านเหล่านั้นลงในอนาคามีประเภทใด และหากมีปฏิสนธิจิตของอนาคามีนอกสุทธาวาสภูมิแล้ว เหตุใดไม่ทรงแสดงประเภทของอนาคามีที่อุปบัตินอกสุทธาวาสไว้ ดังนั้นคำอธิบายที่ยกมาข้างต้นเกี่ยวกับคติของอนาคามี จึงกล่าวได้ว่าเป็นวาทะของบุคคลอื่น เป็นอาจารย์วาทะ ที่ไม่อาจขัดแย้งกับพระพุทธพจน์ ซึ่งตรัสแสดงไว้ดีแล้ว ไม่ว่าจะด้วยประการใดๆ อีกทั้งความเป็นอนาคามี ก็ไม่อาจถูกจำกัดด้วยโลกียธรรมในการเข้าถึงสุทธาวาส ด้วยเหตุนี้อนาคามีบุคคลจึงเป็นผู้ไม่ปฏิสนธิในภูมิอื่น นอกจากสุทธาวาสภูมิ ที่กล่าวได้ว่าเป็นภูมิของผู้ไม่กลับมา

เอกสารอ้างอิง

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระสูตรตันตปิฎก. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระอภิธรรมปิฎก. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). อรรถกถาภาษาไทย พระสูตรตันตปิฎก. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2560). อรรถกถาภาษาไทย พระอภิธรรมปิฎก. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2556). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 24: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา. น.81.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2563). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 15. สหธรรมิก: กรุงเทพฯ น.403.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2565). ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา วิถีมุตตสังคหะ ภูมิจตุกคะ และปฏิสนธิจตุกคะ ปริจเฉท 5 เล่ม 1 (หลักสูตรชั้นมัชฌิมอภิธรรมิกตริ). พิมพ์ครั้งที่ 10. มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. น.150, 251-252
- เลดีสยาตอ. พระคันธสาราภิวังศ์ (แปล). (2555). อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี. พิมพ์ครั้งที่ 4. ประยูรสันไทย: กรุงเทพฯ น.582.
- มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ.(2565). อภิธัมมัตถสังคหบาสิและอภิธัมมัตถวิภาวินฎีกา ภาค 2. พิมพ์ครั้งที่ 3. โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ : กรุงเทพฯ. น.39, 95-97
- วรรณสิทธิ ไททยะเสวี. (2559).คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 5 วิถีมุตตสังคหวิภาค. พิมพ์ครั้งที่ 8. มูลนิธิแนบมหารานนท์ : นครปฐม. น.319.
- สิริ เพ็ชรไชย (แปล). (2559). วิสุทธิมัคค์และปรมัตถมัญจุสา ภาค 3. ม.ป.ท. น.1061.
- ทองย้อย แสงสินชัย. (30 มิถุนายน 2557). บาลีวันละคำ. สืบค้นเมื่อ 10 มิถุนายน 2567, จาก <https://dhamtara.com/?p=4476>